

دانشگاه پیام نور استان آذربایجان شرقی

دانشکده علوم انسانی

گروه زبان و ادبیات فارسی

عنوان پایان نامه :

تشبیه در غزلیات خواجهی کرمانی

پایان نامه

برای دریافت درجه کارشناسی ارشد

در رشته زبان و ادبیات فارسی

مؤلف: شایسته اق اتابای

استاد راهنما: دکتر احمد گلی

استاد مشاور: دکتر احمد محمدی

بهمن ۱۳۸۶

Pyamnoor University Tabriz Collage Persian

Language Literatures Group

title of thesis

simile in the sonnet of khaju-ie kermani
to get master of art degree in

persian language literatuer by Shayesteh Aghatabai

Guidance Consuler:

Dr Ahmad Golli

Adrisor Consuler:

Dr Ahmad Mohammadi

Feb 2008

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تقدیم به :

پدر و مادر عزیز و همسر بزرگوارم

تقدیر و شکر

خداوند را شاکرم که با توجه و عنایات خود توفیق تحصیل و ادب آموزی حقیر را در نزد استادانی گرانمایه و فرزانه فراهم

نمود . وظیفه ی خود می دانم از یکایک این استادان ارجمند و بزرگوار تشکر و سپاسگزاری نمایم .

- استاد گراتقدر جناب آقای دکتر احمد گلی که راهنمایی این رساله را عهده دار بوده اند.

- استاد فاضل جناب آقای دکتر محمدی که زحمت مشاوره ی این رساله را متحمل شده اند.

- استاد محترم ، جناب آقای دکتر نعمت اله موسوی ، که در طول این دوره از رهنمودهای ایشان بهره برده ام .

- همچنین مراتب قدردانی و سپاس خود را از تمامی استادان دوره ی کارشناسی و کارشناسی ارشد بویژه جناب

آقای دکتر قهرمانی و جناب آقای دکتر صدری نیا اعلام می نمایم .

در پایان از درگاه خداوند متعال برای همه ی این بزرگان ، سعادت و سربلندی مسالت می نمایم .

فهرست مندرجات

چکیده	یک
پیشگفتار	دو
مقدمه	۱
زندگانی خواجه	۱
تعریف تشبیه	۲
ارکان تشبیه	۳
حسی و عقلی بودن	۳
مفرد یا مقید یا مرکب بودن طرفین	۴
تشبیه و سبک شناسی	۸
فصل اول : انواع تشبیه از نظر ذکر یا عدم ذکر وجه شبه و ادات تشبیه	۹
بخش اول : تشبیه بلیغ	۹
بخش دوم : تشبیه مفصل و موکد	۴۲
بخش سوم : تشبیه مرسل و مجمل	۶۴
بخش چهارم : تشبیه مرسل و مفصل	۷۵
فصل دوم : انواع تشبیه از نظر تعدد طرفین یا شکل ظاهری	۹۲

بخش اول: ملفوف..... ۹۲

بخش دوم: مفروق..... ۹۸

بخش سوم : تسویه ۱۳۸

بخش چهارم: تشبیه جمع..... ۱۴۴

فصل سوم : انواع تشبیه از نظر مرکب بودن طرفین تشبیه ۱۵۹

بخش اول : تشبیه مرکب ۱۵۹

بخش دوم : تشبیه تمثیل..... ۱۷۱

فصل چهارم: انواع تشبیه: از نظر حسی یا عقلی بودن مشبه به..... ۱۹۱

بخش اول : تشبیه خیالی ۱۹۱

بخش دوم : تشبیه وهمی..... ۱۹۵

فصل پنجم: انواع تشبیه از نظر فهم وجه شبه..... ۱۹۶

بخش اول : تشبیه تلمیحی..... ۱۹۶

بخش دوم: تشبیه سمبلیک..... ۲۰۵

بخش سوم : تشبیه موقوف المعانی ۲۰۹

فصل ششم : انواع دیگر تشبیه ۲۱۹

بخش اول : تشبیه مضمّر ۲۱۹

شواهد تشبیهات مضمّر از نظر شکل ظاهری ۲۱۹

- الف - ملفوف ۲۲۲
- ب - مفروق ۲۲۹
- ج - تسویه ۲۳۱
- د - جمع ۲۳۲
- و - مرکب ۲۳۷
- ی - مشروط ۲۴۵
- مضمّر با طرفین مفرد ۲۴۸
- بخش دوم : تشبیه تفضیل ۲۸۲
- ۱- تشبیه تفضیل - شواهد تشبیهات تفضیل از نظر شکل ظاهری ۲۸۵
- الف - مفروق ۲۸۵
- ب - جمع ۲۸۸
- ج - تشبیه تفضیل با طرفین مفرد ۲۹۱
- ۲- تشبیه مضمّر و تفضیل ۲۹۶
- الف - ملفوف ۲۹۶
- ب - مفروق ۳۰۰
- ج - جمع ۳۱۶
- د - تسویه ۳۲۳
- ه - مرکب ۳۲۴
- و - تشبیه مضمّر و تفضیل با طرفین مفرد ۳۲۶
- بخش سوم : تشبیه مشروط ۳۵۰
- بخش چهارم : تشبیه حماسی یا تفضیلی ۳۵۷

بخش پنجم: تشبیه معکوس ۳۶۱

فصل هفتم: ۳۶۶

تراحم تشبیهات یا تشبیه در تشبیه ۳۶۶

نتایج ۳۷۳

نمودارها ۳۷۶

فهرست منابع ۳۹۳

چکیده انگلیسی ۳۹۴

چکیده :

در پایان نامه ی حاضر ، نویسنده به بررسی و تبیین و طبقه بندی انواع تشبیه در غزلیات خواجهی کرمانی پرداخته است و حسی یا عقلی بودن ، مفرد یا مقید یا مرکب بودن ، تحقیقی یا تخیلی بودن وجه شبه را تعیین نموده و نتایج حاصله را نیز طی نمودارهایی ارائه نموده است .

از اهداف این پایان نامه آن است که نوع تشبیهات به کار رفته در غزلیات خواجهی کرمانی را شناسایی کند و با تعیین بسامد تشبیهات و تحلیل و تبیین آن ها از حیث زیبایی شناسی ، خواننده را با سبک تشبیهات و شاخصه های بیانی موجود در شعر خواجه آشنا گرداند.

کلید واژه ها :

تشبیه ، انواع تشبیه ، مفرد / مقید / مرکب ، حسی / عقلی ، تحقیقی / تخیلی

پایان نامه ی حاضر ، در هفت فصل تنظیم گردیده است . در مقدمه به خلاصه ای از زندگی نامه ی خواجهی کرمانی ، خصوصیات شعری او و تعریف تشبیه در کتب بیان و... اشاره شده است .

- فصلها و بخشها براساس دیدگاههای متفاوتی که در کتب بیان ، بویژه در بیان دکتر شمیسا ذکر شده است ، تنظیم گردیده است . علاوه بر آن ، به برجستگی آن دیدگاه در تشبیه توجه شده است .

به عنوان مثال : یک تشبیه ممکن است ، به لحاظ اهمیت از دیدگاه حسی یا عقلی بودن مشبه به در بخش تشبیهات خیالی جای بگیرد . اما از دیدگاه ذکر یا عدم ذکر ادات یا وجه شبه مرسل و مفصل باشد . ما مرسل و مفصل بودن تشبیه را نیز در ذیل توضیح آن تشبیه یادآوری کرده . و در بخش مرسل و مفصل ، تنها شماره ی بیت و غزل آن را ذکر کرده ایم .

- هر فصل دارای بخشهایی است . و در ابتدای هر بخش به تعریف تشبیه مورد نظر پرداختیم و در صورت نیاز اشاره ای کوتاه به فراوانی و بسامد آن در غزلیات خواجه کرده ایم .

- غزلیات خواجه در دیوان ایشان ، در سه بخش مستقل (حضریات ، سفریات و شوقیات) آمده است . بنابراین در کنار ذکر شماره ی بیت و غزل ، حروف ابتدای این بخشها (ح ، س ، ش) نیز ذکر گردیده است .

- تشبیه در ابیات خواجه از جهات ذیل مورد بررسی قرار گرفته است .

۱. ارکان تشبیه (مشبه ، مشبه به ، ادات و وجه شبه)

۲. توضیح و تبیین تشبیه در صورت نیاز

۳. ذکر شواهد شعری در بخش تشبیه تمثیل

۴. ذکر صنایع بدیعی و بیانی که در زیبایی تشبیه تأثیر گذار بوده است .

۵. ذکر نوع تشبیه

۶. حسی و عقلی بودن طرفین تشبیه

۷. مفرد یا مقید یا مرکب بودن طرفین تشبیه

۸. تخیلی یا تحقیقی بودن وجه شبه در مشبه و مشبه به

- جهت پرهیز از اطلاع ی کلام سه مورد آخر با نشانه گذاری ذکر شده است . بدین ترتیب که ابتدا حسی یا عقلی بودن مشبه و در کنار آن مفرد یا مقید یا مرکب بودن آن نوشته شده ، پس از علامت ← همین دو مورد در خصوص مشبه به

آمده است. پس از علامت / ویژگی وجه شبه از نظر تخیلی یا تحقیقی بودن به همین ترتیب ذکر شده است.

- در خاتمه ی رساله به ذکر برخی نتایج کمی و کیفی به دست آمده از تشبیهات اشاره کردیم و پس از آن نمودارهایی ارائه دادیم. که میزان بسامد تشبیهات در آن مشخص شده است.

پیش از قرائت این تحقیق، توجه به نکات زیر لازم می نماید.

- دیوان اشعار خواجهی کرمانی به اهتمام و تصحیح استاد احمد سهیلی خوانساری جمع آوری و چاپ گردیده است، که اساس کار این رساله قرار گرفته است. همچنین جهت رفع پاره ای از شبهات و غلطهای چاپی این کتاب، دیوان غزلیات خواجهی کرمانی به کوشش حمید مظفری نیز مورد استفاده بوده است.

- در تعریف تشبیهات و انواع آن، به تعدادی کتابهای قدیم و جدید ارجاع داده شده است.

- در ارائه ی انواع تشبیه و آوردن شواهد شعری برای آن، بیشتر به کتاب بیان دکتر شمیسا توجه شده است.

- جهت پرهیز از اطاله ی کلام چنانچه بیتی دارای بیش از یک نوع تشبیه است، تشبیهی که به نظر با اهمیت تر بوده ملاک قرار گرفته است و در آن بخش ذکر شده و دیگر انواع تشبیه آن بیت نیز همان جا آمده است. به عنوان مثال اگر بیتی دارای تشبیه مضموم و بلیغ است، در بخش تشبیهات مضموم ذکر شده و در ذیل تشبیهات بلیغ شماره ی بیت و غزل آن ذکر گردیده است.

- از آن جایی که غزلیات خواجهی کرمانی در دیوان ایشان در سه بخش (حضریات، سفریات و شوقیات) تنظیم گردیده است. پس از ذکر هر بیت، حرف (ح یا س یا ش) قید گردیده است، تا مشخص شود این غزل به کلام یک از سه بخش ایشان تعلق دارد. پس از علامت ممیز عدد اول نشانگر شماره ی غزل و عدد دوم پس از علامت ممیز نشانگر شماره ی بیت است.

- در این تحقیق ابیات عربی مورد توجه قرار نگرفته است.

- رسم الخط این نوشته بر اساس « راهنمای نگارش و ویرایش » دکتر یاحقی و دکتر ناصح است. اما در مورد ادبیات خواجه و نقل قول ها، از رسم الخط منابع و پیروی کرده ایم.

- در مورد حسی و عقلی بودن طرفین تشبیه، با توجه به این که مثالهای ارائه شده در کتابهای بیان مشابه و کلیشه ای است و برای مورد مختلف قانون کلی ذکر نگردیده است. ما از یک قانون کلی پیروی کردیم. و آنچه مربوط به قصص قرآنی است، از قبیل آب حیات، هد هد و ... حسی در نظر گرفته شده است و همچنین بهشت، جهنم و ملزومات آن با توجه به مثالی که در ص ۴۶ بیان دکتر کزازی ذکر شده است، حسی تلقی شده است. اما اسطوره هایی از قبیل جام جم سیمرغ، عقلی فرض شده است.

- اگر چنانچه طرفین تشبیه خود ، اضافه ی تشبیهی باشد ، برای تعیین حسی و عقلی بودن این ترکیب ، بر مشبه تکیه شده است . بدین صورت که اگر مشبه حسی است ترکیب حسی است و اگر مشبه عقلی باشد ، ترکیب عقلی است .

- در تعیین بسامد کامل تشبیهات به کار رفته در غزلیات خواجه تشبیهاتی مانند : (ملفوف ، مفروق ، جمع ، تسویه ، موقوف المعانی و حماسی) لحاظ نگردیده است ؛ زیرا این تشبیهات خود ممکن است دارای چند تشبیه بلیغ ، مرسل ، مفصل و ... باشند . بنابراین در محاسبه کلی این تشبیهات منظور نشده است . همچنین تشبیهاتی چون (خیالی ، مشروط ، سمبلیک ، تلمیحی) ممکن است ، مضمّر و بلیغ و مرسل و ... باشند . در این مورد نیز مانند فوق عمل شده است .

مقدمه:

زندگانی خواجه: « پدر خواجه، علی بن محمود که از اکابر کرمان بود، نام خواجه را محمود و کنیتش را ابوالعطا ملقب بکمال الدین نهاد. و بعدها چون به شیخ مرشد ابواسحق کازرونی ارادت می ورزید و از مریدان او بود به مرشدی مشهور شد.

تولد وی با استناد به پایان مثنوی گل و نوروزش در بیستم ذی الحجه سال ۶۸۹ بوده است. روزگار خردی و جوانی خواجه به کسب علوم متداول آن زمان و در یافتن رموز شاعری که از آغاز جوانی بدان ذوق تمام داشت، در کرمان سپری شده است.

خواجه محیط کرمان را برای زندگانی خویش شایسته ندیده و به شیراز رفت. پس از مدتی عزم کازرون کرد. در آنجا به خدمت شیخ امین الدین محمد کازرونی رسید. و حلقه ی بندگی وی در گوش کرد. از آنجا به قصد حجاز سفر ساز کرد. در طول سفرهایش گذار او به بلاد اصفهان، آذربایجان، بغداد، مصر، شام افتاد. در این سفرها گاه رنج و سختی فراوانی را متحمل می شد. سفرهای خواجه از حدود سنوات ۷۱۸ و ۷۱۹ شروع و تا سال ۷۳۷ پایان یافته است. و در سال ۷۴۴ به کرمان بازگشت. وی تا سال ۷۵۳ در قید حیات بود و قبل از آنکه شیراز بدست سپاه مبارزی مفتوح شود، از این جهان در گذشته است. قبر این شاعر فرزانه در تل تنگ الله اکبر است.^۱

به سبب مهارت او در تزیین الفاظ و ترکیب عبارات، ارباب تذکره او را نخل بند شعرا خوانده اند.

خصوصیات شعری خواجه: طرز سخن خواجه در قصاید مختلف است. « خواجه در غزل شیوه ئی خاص دارد، اصطلاحات و ترکیبات بیشتر غزلهای خواجه در اشعار دیگران دیده نمی شود. سبک بعضی از غزل های او بطرز سخن سعدی نزدیکست و این شباهت فقط از نظر الفاظ و معانیست.^۲

غزلیات خواجه به سه قسمت: حضریات، سفریات و شوقیات تقسیم گردیده است. « در غزل همه ی مبتعان از دیر باز خواجه را مقلد سعدی و حتی « دزد دیوان سعدی » دانسته اند، ولی حقیقت آنست که او در جزو دسته یی از شاعرانست که غزلهای آنان در سلسله تحول غزل میان سعدی و حافظ قرار داشته، یعنی آنکه قسمتی از غزلهایش مضامین عرفانی و اندرزی و کلیات را همراه با مضامین عاشقانه و آمیخته با آنها شامل بوده است و این خاصیت را مخصوصاً در غزل های عالی و منتخب و یک دست « بدایع الجمال » که در حقیقت روی رزمه اشعار خواجه شمرده می شود، آشکارا می توان دید؛ و در همین غزلهاست که استقلال کامل خواجه در سبک غزلسرایمی مشهود می شود چنانکه در غالب آنها اصلاً اثر سبک سعدی را نمی توان یافت. خواجه در غزلهای خود قوافی و ردیفهای دشوار بسیار بکار برده است و با این حال

۱- کرمانی، خواجه، دیوان اشعار، به تصحیح احمد سهیلی خوانساری، تهران، انتشارات پازنگ، چاپ دوم، ۱۳۶۹ - مطالب فوق با تلخیص، از مقدمه ی کتاب مذکور نقل شده است.

۲- دیوان اشعار خواجه کرمانی، ص ۳۲

سخن او در آنها روان و دلپذیر است و شاید همین روانی و دلپذیری در قسمتی از غزلهایش که لحن عاشقانه موثری دارد مایه آن شده است که برخی از ناقدان سخن او را متبوع غزلهای سعدی و حتی دزد آنها بنامند. و گرنه خلاف آنچه گفته اند استفاده ی او از مضامین سعدی چندان زیاد نیست.^۱

خواجو و حافظ: علت آنکه حافظ را دنباله رو خواجو در شعر معرفی می کنند آنست که وی در مدت توقف خواجو در شیراز، با آن شاعر محشور بوده و از خدمت او مستفید گردیده است. چنانکه می دانیم دیوان خواجو بنابر ادوار عمر و شاعری او بدو قسمت متمایز « صنایع الکمال » و « بدایع الجمال » منقسم گردیده است.

پخته ترین غزلهای خواجو را باید در قسمت اخیر یعنی در بدایع الجمال جستجو کرد. این غزلهها در مقام مقایسه با غزلهای متعدد خواجو در صنایع الکمال تحوّل بزرگ سبک خواجو را در غزل و رها کردن شیوه متقدمین در کیفیت خلق مضامین نشان می دهد. در غزلهای بدایع الجمال تفکرات عرفانی و حکمی در عبارات غزلهای عاشقانه گنجانیده شده است و به همین سبب در آنها کمتر از سوز و ساز عاشقان و راز و نیاز آنان اثر می بینیم و بر عکس با عارفی پخته رویارویم که نقاوه اندیشه های خانقاهی و مدرسه یی را در عبارات شاعرانه بیان می کند. غالب این غزلهها بنظر من در شیراز ساخته شده، زیرا اواخر عمر خواجو چنان که می دانیم بیشتر در آن شهر سپری شده و معاشرت حافظ با خواجو و شاید استفاده لسان الغیب از محضر آن استاد در همین مدت جامه عمل پوشیده و مسلماً همین معاشرت ها و استفادهها موجب تأثیر عمیق غزلهای بدایع الجمال خواجو در حافظ شده و او را باستقباله‌های پیاپی از آنها برانگیخته است ... این شواهد حقیقت دعوی ما را در تأثیر حافظ از خواجو باسانی بسیار ثابت می کند و بیهوده نیست که از قدیم باز گفته اند که « دارد سخن حافظ طرز غزل خواجو ».^۲

با تأمل در غزلیات خواجو می توان دریافت که شاعر به میزان فراوانی از تشبیه و انواع آن در زیبایی و مخیّل کردن شعر خود بهره جسته است. ما در این رساله کوشیدیم، برای درک بهتر دقایق و زیباییهای شعری این شاعر بزرگ، ابتدا تعریفی از تشبیه و انواع آن به دست دهیم، سپس به بررسی شواهد تشبیهات در غزلیات ایشان پردازیم. تعریف تشبیه: تشبیه در لغت « چیزی را به چیز دیگرمانند کردن، شبیه کردن. ۲- مانند کردن چیزی است به چیز دیگر در صفتی و آن شامل چهار رکن است که آنها را ارکان تشبیه گویند. »^۳ است.

اما به عنوان یکی از ابزارهای علم بیان به صورت های مختلفی تعریف شده است. در معالم البلاغه آمده است: « تشبیه: عبارت است از مانند نمودن چیزی به چیزی در معنایی بادواتی خاص، بعبارت دیگر بیان مشارکت دو چیز است در وصفی از اوصاف بتوسط الفاظ مخصوص »^۴

۱- صفا، ذبیح الله، تاریخ ادبیات در ایران، ج سوم ۲/، انتشارات فردوس، چاپ یازدهم، تهران ۱۳۷۸، صص ۹۰۳-۹۰۲

۲- تاریخ ادبیات در ایران، ذبیح الله صفا، صص ۱۰۷۵-۱۰۷۳

۳- معین، محمد، فرهنگ فارسی، جلد ۱، انتشارات امیر کبیر، چاپ سوم، تهران، ۲۵۳۶ شاهنشاهی

۴- رجائی، محمد خلیل، معالم البلاغه در علم - انتشارات دانشگاه پهلوی، ص ۲۴۳

و دکتر شفیعی کدکنی می گوید: « تشبیه یاد آوری همانندی و شباهتی است که از جهتی یا جهاتی میان دو چیز مختلف وجود دارد، چنانکه گفته اند تشبیه اخبار از شبه است و آن عبارت است از اشتراک دو چیز در یک یا چند صفت، و یادآور شده اند که همه صفات را نمی توان بر شمرد ...

جرجانی گفته است: تشبیه این است که معنی یا حکمی از معانی و احکام چیزی را برای چیز دیگر ثابت کنیم، مثل اثبات شجاعت شیر برای مرد. ^۱»

ارکان تشبیه عبارتند از: ۱- شبهه آن چه که مانند می شود ۲- شبهه به: آنچه که بدان مانند می کنند ۳- وجه شبهه: به صفت خاصی که شبهه و شبهه به در آن، اشتراک داشته باشند گفته می شود ۴- ادات: الفاظ و ادواتی که به کمک آنها، تشبیه صورت می گیرد.

مشبه و مشبه به دو رکن اصلی تشبیه اند که ذکر آنها در کلام واجب است و به آن طرفین تشبیه می گویند. طرفین تشبیه به اعتبار حسی یا عقلی بودن: « طرفین تشبیه یا هر دو حسی است یا هر دو عقلی و یا مختلف یعنی یکی حسی و دیگری عقلی است و این شق دو صورت دارد یکی آنکه مشبه حسی باشد و مشبه به عقلی و دیگر بعکس این، پس چهار قسم حاصل می شود از اینقرار: ۱- هر دو طرف حسی ۲- هر دو طرف عقلی ۳- مشبه حسی و مشبه به عقلی ۴- مشبه عقلی و مشبه به حسی، مراد از حسی چیزی است که بیکی از حواس ظاهره پنجگانه؛ باصره - سامعه - شامه - ذائقه - لامسه؛ ادراک شود و آن منحصر در مبصرات و مسموعات و مشمومات، مذوقات و ملموسات ^۲»

مقصود از عقلی: در اینجا غیر حسی است مطلقاً یعنی آن چیزیکه نه خودش و نه موادش بیکی از حواس ظاهر ادراک شود پس عقلی « وهمیات و وجدانیات و عقلیات صرفه » هر سه را شامل است.

مراد از وهی در این مقام چیزی است که نه خودش و نه تمام موادش در خارج موجود باشد لکن بنحوی باشد که اگر اجزایش تمامی موجود شود خود آن هم محسوس گردد مانند: پرو بال سیمرغ و صدای غول. اما وجدانیات اموری هستند که بقوای باطنه ادراک شوند مانند: لذت و الم و سیری و گرسنگی و تشنگی. و اما عقلیات صرفه عبارتند از معانی کلیه که مدرک آنها عقل است بالاستقلال یعنی عقل آنها را بدون واسطه قوای نفسانی ادراک میکند مانند: حقیقت انسان - حقیقت نور - ماهیت جنس و فصل و نوع و غیر ذلک. ^۳»

۱- شفیعی کدکنی، محمد رضا، صورخیال در شعر فارسی، انتشارات آگاه، چاپ نهم، ۱۳۸۳، ص ۵۳

۲- معالم البلاغه در علم، ص ۲۴۴

۳- معالم البلاغه، ص ۲۴۵

از چهار قسم تشبیه ذکر شده ، تشبیه قسم چهارم (عقلی به حسی) رایج ترین نوع تشبیه است . اما تشبیه نوع سوم از نظر تئوری این نوع تشبیه نباید وجود داشته باشد . در این گونه تشبیهات شاعر خود وجه شبه را که مورد نظر اوست ذکر می کند . تشبیه نوع دوم نیز قاعداً نباید وجود داشته باشد . پس در این گونه تشبیهات هم اصل آن است که وجه شبه ذکر شود یا مشبه به عقلی در وجه شبه یی بسیار معروف باشد .

بنابر نظر دکتر شمیسا « انسان ، من ، تو ... و تخلص ها (حافظ و سعدی) گاهی در حکم مشبه به عقلی قرار می گیرند و در این صورت وجه شبه ذکر می شود : (هرگاه این کلمات مشبه باشند بهتر است آن ها را حسی بدانیم چون می توانند مشارالیه باشند.)^۱

طرفین تشبیه به اعتبار مفرد یا مقید یا مرکب بودن :

مفرد: تصوّر و تصویر یک هیأت یا یک چیز است .

مقید : تصویری و تصوّر مفردی است که مقید به قیدی باشد .

مرکب : هیأت منتزاع از چند چیز است .^۲ « و همچنین بنابر گفته دکتر شمیسا « وجه شبه مرکب از مشبه به مرکب اخذ می شود . هیأت حاصله (ایماژ ، تصویر ، تابلو) از امور متعدد است و به اصطلاح منتزاع از چیز است .^۳

فرق مقید و مرکب : « در مرکب از مجموع چند چیز یک تصویر یا هیأت در ذهن متصوّر می شود اما در مقید ، یک چیز را با اندکی تصرف در آن و کم و زیاد کردن و حدود زدن در ذهن متصور می کنیم. »^۴

« مرکب یا مرکب از دو جزء است (مرکب اسمی) و یا سه یا چهار جزئی (مرکب فعلی)

مرکب دو جزوی : مرکب از دو اسم است که آن دو یا « بر » همنند یا « در » همنند و یا « گر » هم و یا « پیش و پس » هم .

در مرکب سه یا چهار جزوی : فعل است که در تصویر آفرینی دخیل است . این فعل باید از افعال حرکتی از قبیل

چکیدن ، باریدن ، بیرون آمدن ، ریختن ، حلقه زدن ... باشد. نه افعال ایستا مانند نشستن و خوابیدن و ایستادن و بودن ...^۵

۱- شمیسا، سیروس، بیان، انتشارات فردوسی، چاپ چهارم، تهران، ۱۳۷۳، ص ۶۷

۲- بیان ، سیروس شمیسا ، ص ۷۱

۳- همان کتاب ، ص ۷۱

۴- همان کتاب ، ص ۷۳

۵- همان کتاب ، ص ۷۴

طرفین تشبیه به اعتبار تعدد طرفین تشبیه (شکل ظاهر): تشبیه باعتبار وحدت و تعدد طرفین منقسم می شود به پنج قسم زیرا هر دو طرف تشبیه واحد است یا هر دو متعدد است یا یکی از آن دو واحد است و دیگری متعدد.

۱. ملفوف آن است که اول چند مشبه ذکر کنند و بعد برای آنها چند مشبه به همان ترتیب بیاورند.

۲. مفروق: تشبیه مفروق آن است که یک مشبه و مشبه به ذکر کنند و در عقب آن یک مشبه و مشبه به دیگر.

و در صورتی که یکی از طرفین واحد و دیگری متعدد باشد یا مشبه به متعدد است و مشبه به واحد و یا بالعکس قسم اول را تشبیه تسویه و دوم را تشبیه جمع نامند.

وجه شبه: معنا و خصوصیتی است که اشتراک طرفین در آن، مورد نظر باشد خواه این اشتراک امری حقیقی باشد خواه تخیلی.

وجه شبه به اعتبار تخیلی و تحقیقی بودن: از دیدگاه دیگر، وجه شبه گاه امری است واحد و حسی و گاه واحد و عقلی و گاه متعدد^۱ مؤلف کتاب معالم البلاغه می نویسند « وجه شبه یا تحقیقی است یا تخیلی: « تحقیقی آن است که حقیقتاً در طرفین موجود باشد چون شجاعت در تشبیه زید به شیر و تخیلی آن است که وجودش در طرفین یا در یک طرف فقط بحسب فرض و تخیل متکلم باشد. »^۲

« بحث وجه شبه مهم ترین بحث تشبیه است چون وجه شبه مبین جهان بینی و وسعت تخیل شاعر است و در نقد شعر بر مبنای وجه شبه است که متوجه نوآوری یا تقلید هنرمند می شویم. هم چنین در سبک شناسی توجه به وجه شبه اهمیت بسیار دارد، زیرا تغییر سبک ها در حقیقت تغییر و تحول در وجه شبه هاست، به این معنی که در هر سبک جدیدی بین اشیاء و امور تازه یی به عنوان مشبه و مشبه به رابطه ایجاد می شود. یعنی هنرمند بین دو چیز تازه، شباهتی می یابد و گاهی بین امور کهنه، شباهتی کشف می کند. »^۳

تقسیم تشبیه به اعتبار قریب و بعید بودن وجه شبه: « تشبیه یا قریب مبتذل است یا بعید غریب: قریب مبتذل آن است که بر اثر شدت ظهور وجه شبه در بادی نظر ذهن بدون تأمل و دقت از مشبه به منتقل گردد.

۱- صور خیال، ص ۶۶

۲- معالم البلاغه در علم، صص ۲۴۹-۲۵۰

۳- بیان، ص ۹۴

و اما تشبیه غریب بعید: آن است که بر اثر خفا و عدم ظهور وجه شبه در بادی نظر انتقال از «مشبه» به «مشبه به» حاصل نشود مگر با تأمل و دقت.^۱

تشبیه به اعتبار ذکر یا عدم ذکر وجه شبه: ۱- تشبیه مجمل ۲- تشبیه مفصل ۳- مرسل و مفصل
غرض از تشبیه: آن است که می خواهیم صفتی را که در مشبه به اعرف و اجلی است در مشبه نیز ادعا بکنیم.
وجه شبه دوگانه یا صنعت استخدام: «گاهی وجه شبه در ارتباط با مشبه یک معنی و در ارتباط با مشبه به معنی دیگری دارد و یک بار حسی و بار دیگر عقلی است. در این صورت کلام بسیار زیبا و هنری خواهد بود.»^۲
ادات تشبیه: «به الفاظ و ادواتی می گویند که به کمک آنها، تشبیه صورت می گیرد. بعضی از آنها عبارتند از: چون، چو، همچون، همچو، همانند، بسان، مثل، مثال، به صورت، به کردار، چنان، مانا، به شکل، به روش، به سبک، به شیوه ی، پنداری، گویی، گفتی، و...»^۳

تاریخچه ی مختصری از تشبیه و کاربرد آن: «تشبیه را پیش از آنکه دانشمندان علم معانی مورد بحث و تحقیق قرار دهند. علمای بدیع و آنها که درباره اعجاز قرآن سخن گفته اند مورد بررسی قرار داده اند. عبدالله بن معتر (ف ۲۶۹ هـ. ق) حسن تشبیه را فن یازدهم از محاسن کلام قرار داده است و به گفته بدوی طبانه، شاید مبرد (ف ۲۸۵ هـ. ق) نخستین کسی است که تشبیه را با دقت و بحث کامل و همه جانبه مورد نظر قرار داده است و بسیاری از تشبیهات قرآنی را از نظر زیبایی و جمال هنری بررسی کرده است.»^۴

۱- معالم البلاغه در علم، ص ۲۷۹

۲- بیان، دکتر شمسیا، ص ۱۰۰

۳- سلاجقه، پروین، درآمدی بر زیبایی شناسی شعر (معانی و بیان)، انتشارات چکاد با همکاری انتشارات پرآرین - ۱۳۷۸ ص ۱۲۶

۴- صور خیال در شعر فارسی، ص ۵۵

ادیبان و اهل بلاغت تشبیهات را از دیدگاههای مختلفی تقسیم بندی کرده اند ، و در اینکه کدام نوع تشبیه بیشتر زیباست ، نیز اختلاف نظر وجود دارد ، تحقیق در ادوار مختلف تاریخ ادبیات یک قوم ، نشان می دهد که « چگونگی ذوقها و پسندها در طول زمان دگرگون شده و ذهن از تداعی چیزهایی که جهات مشترک بسیار دارند ، به تداعی چیزهایی که جهات مشترک کمتری دارند روی می آورد. همچنین از اشیاء مادی به اشیاء انتزاعی میل می کند . شبلی نعمانی نکته ای در باب تطور تشبیه در ادب فارسی آورده که قابل توجه است او می گوید : قدما تشبیه ساده و حسی را بیشتر می پسندیده اند و متأخران تشبیهات لطیف و نازک را ...»^۱

دکتر شفیعی کدکنی کاربرد عناصر خیال را در چهار دوره مورد بررسی قرار داده اند ، که ما با اقتباس از ایشان ، تشبیه را که یکی از عناصر خیال است ذکر می کنیم .
« مرحله اول : « دوره ابتدایی » که حدود سیصد سال از شعر فارسی دری را شامل می شود ، تشبیهات ساده و محسوس است و هیچ نشانه ای از تشبیهات پیچیده و یا انتزاعی دیده نمی شود . و مهمترین شکل تصویر در این دوره تشبیه است . دوره دوم : در این دوره ، استعاره کمتر است و تشبیه جای دیگر صورتهای خیالی را می گیرد . حتی در شعرهای غنایی تشبیه بر استعاره غالب است .

از ویژگیهای این دوره رواج تشبیهات حروفی (جز در اشعار فردوسی) است . تشبیهات خیالی نیز به وفور یافت می شود . در شعر دقیقی نمونه هایی از تشبیه معکوس و گاه مشروط دیده می شود . و در قرن چهارم ، شاهد تشبیهات تفصیلی و دقیق و حسی هستیم .

دوره سوم : در این مرحله تشبیهات زمینه ی انتزاعی دارند . و تنها منوچهری است که جنبه ی مادی و حسی را به طور کامل حفظ کرده است . و نیز مجموعه ای از « تشبیهات خیالی » داخل شعر فارسی می شود که نمونه ی وسیع آنرا در شعر منوچهری می بینیم . در بعضی از شاعران ، آثار توجه به تصاویر قرآنی آشکار است .

دوره چهارم : در صور خیال اینان هیچ یک از تشبیهات و یا استعارات حاصل تجربه ی مستقیم گوینده نیست و آنچه هست همان تصاویر رایج در دوره های قبل است که با نوعی تصرف عقلی و منطقی همراه شده و در حقیقت دوره مضمون سازی است .

در این مرحله ، تشبیهات خیالی که از دوره ی قبل آغاز شده است ، در شعر ازرقی به افراط کشیده می شود . از دیگر ویژگیهای تشبیه در این دوره اینست ، که تشبیهات نهاد علمی دارد و تشبیهات در امور قراردادی از قبیل ، تشبیهات حروفی بسیار است .^۲

۱- همان کتاب ، صص ۵۷-۵۸

۲- صور خیال ، شفیعی کدکنی ، صص ۶۵۸-۳۹۳